

Проф. др МИОМИР ДАШИЋ

НЕКИ ПРОБЛЕМИ И СПЕЦИФИЧНОСТИ ИСТОРИОГРАФСKE ОБРАДЕ ПРОШЛОСТИ СЈЕВЕРНЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Потреба да се о овој теми говори на научном скупу „Прошлост Црне Горе као предмет научног истраживања“ отвара низ питања и потешкоћа како методолошке природе тако и неких других. Међутим, с обзиром на ограниченост времена за саопштење и карактер овог научног скупа, неће бити могуће обухватити све оно што мислим да спада у оквир проблематике коју видим као специфичности историографске обраде прошлости сјеверне Црне Горе.

Приступајући обради ове теме наметнуло ми се као нужно да истакнем неколико основних полазишта: прво, спознају коју је изражавало више генерација црногорских историчара у овом нашем вијеку, а која се своди на то — како недавно један наш историчар (Ђ. Станковић) рече — „да нема бољег начина да се једно друштво упозна него што је праћење његове историографије или ствари које та историографија није написала“; друго, да су стваралштво и резултати историчара „огледало друштва у коме ради“; треће, да је истраживач прошлости, историчар, индивидуално људско биће и друштвена појава и да само мјесто које он заузима „одређује његов угао посматрања“ (Е. Кардељ); да је за цјеловито сагледавање и спознају прошлости сваког народа и његовог националног и државног простора неопходно не само имати у виду онај општи историјски ток и стално кретање него и улазити много дубље у суштину специфичности, нарочитости појава и на сваком микро (географском) простору и у сваком времену. Наравно, овим основним полазиштима се никако не ограничавају и друга виђења неких проблема и специфичности историографске прошлости сјеверног простора данашње Црне Горе којим се нешто дуже и дубље бавим. Напротив.

Развитак и резултати послеријатне црногорске историографије недјељиво су повезани с друштвено-политичким, економским и културним развојем југословенског социјалистичког друштва, с промјенама у револуционарном субјекту и марксистичкој теорији историје. Зато за оцјењивање савременог црногорског историографског опуса постоје и друге одреднице које се морају имати у виду, као: научно-организациони услови, постојање научних институција, кадрови, квантитет и квалитет истраживачке продукције, планска усмјереност (временска и тематска) за истраживање, раније достигнути ниво историографске мисли и однос према научно-идеолошком наслеђу, обухватност и доступност изворне грађе, уважавање географско-историјских, демографских и других специфичности црногорског простора, смисао да се уочи нарочитост појава у црногорском друштву (како у даљој тако и новијој прошлости) и слично. Наравно, замисао изражена овим насловом не допушта ми — а за то нема ни потребе, пошто се сличним питањима бави и реферат академика Д. Вујовића — да чиним посебан осврт на ове ове одреднице, односно да дајем неку глобалну оцјену и пресјек развоја црногорске историографије. Моја пажња биће усмјерена на прошлост онога простора данашње Црне Горе који је, по мојем увјерењу, остао још недовољно истражен или је тек почео да се испитује и научно анализира, посебно период његове нововјековне историје. Ријеч је, дакле, о великом простору Црне Горе чија прошлост још научно није истражена и историографски обрађена, без чега се не може имати комплетна слика о историји Црне Горе уопште.

I

И поред неоспорне чињенице да је прошлост Црне Горе и њеног друштва одавно заокупљала пажњу и њених најумнијих људи (почев од мудрих митрополита-државника па до разних других црногорских стваралаца) и разних изваљаца и странаца — захваљујући чему историјска наука овдје има коријене дубље од свих других друштвених наука — историјски развој појединих области ове југословенске земље још није у црногорској, а још мање у југословенској историографији добио онај научни третман који би био неопходан да би се добила потпуна и јасна слика прошлости садашње Црне Горе. Општепознато је да је историја Црне Горе до данас доста проучавана, тако да је о тој великој издавачкој продукцији тешко прецизно дати чак и статистичке показатеље. Ипак, према неким најновијим подацима (који, свакако, нијесу и коначни), само у посљедње три и по деценије из области историје у Црној Гори је објављено преко 360 књига (око 81.000 страна). Али то није све. У часописима, годишњацима, зборницима и другим периодичним публикацијама (мимо текстова објављених у дневној и другој периодичној штампи) штампано је у послеријат-

ном периоду више од 2.500 студија, чланака, прилога, фељтона, приказа, осврта, полемика, биљешки и других информација, што све скупа чини преко 40.000 страна. Само у часопису „Историјски записи“ објављено је више од 1.600 историјских текстова на преко 22.000 страна. Све у свему, на тему прошлости Црне Горе објављено је више од 120.000 страница, четири пута више од обима цјелокупне раније црногорске историографије. Ови статистички показатељи сами по себи довољно говоре о напретку црногорске историографије. Међутим, ваља рећи да сви ти радови нијесу на неопходно потребном научном нивоу. Знатан број их је лишен основних савремених методолошких начела и концепција. Има ту и таквих радова који научно-методолошки и не спадају у историјску науку. А они који у њу спадају — различите су научне вриједности. Но, ипак, за највећи број објављених текстова може се рећи да су обогатили црногорску, па и југословенску историографију.

Разумије се, поред овако видног квантитативног напретка у продукцији, црногорска историографија нашега времена је забиљежила велики успон и у научним методолошким иновацијама. Данас се, захваљујући знатно организованим научно-организационим и другим условима, о црногорској прошлости зна неупоредиво више, многи проблеми су марксистички освјетљени или су примјеном марксистичког метода постали јаснији. У цјелини узето, црногорска историографија послјератног периода уздигла се на ниво просјека југословенске историографије. А то је у односу на научно наслеђе завидан успјех.

Међутим, и овлашан увид у савремену црногорску историографију упућује на закључак да се она највише бавила политичком прошлошћу Црне Горе. Наиме, у већини објављених књига и других радова третирана је политичка историја од времена Црнојевића па до побједоносног завршетка НОР-а и револуције (1945). (Посљедњих година се ради и на истраживању првих послјератних година друштвено-економског и политичког развика СРЦГ. Објављене су и прве књиге и други радови о њеном историјском развиту до 1952. године). У оквиру политичке историографије, природно, највише је обрађивана ратна и дипломатска историја, као вјеран одраз судбине људи са овог простора. За политичком историографијом слиједе бројни радови из културне, привредне и правне, а запажени су и резултати у обради историје поморства Црне Горе.

II

У жижки истраживачких напора црногорских историчара били су готово сви периоди историје Црне Горе од краја средњег вијека па до завршетка другог свјетског рата. Обрађивани су и „тамни“ и „запуштени“ периоди, односно вријеме од краја XV до краја

XVIII вијека, који су у међуратној црногорској историографији остали прилично по страни. Највише интересовања научни радници, како они који су стварали у Црној Гори тако и они изван ње а које је занимала њена прошлост, испољили су за тематику XVIII, XIX и XX вијека. У посљедње двије деценије тежиште је усмјерено највише на XX вијек. Због недостатка научног кадра и подмлатка, а, можда и недостатка јасне научне концепције и стратегије, данас се сасвим мало ради на проучавању старијих периода прошлости Црне Горе (у садашњим њеним границама), прије свега тзв. турског периода. Иако је раздобље XVI—XVIII вијек доста истраживано, ипак се то не може рећи за читаву данашњу Црну Гору. Поједина, и то велика подручја данашње Црне Горе тзв. турског периода су остала још недовољно научно освјетљена. То остаје као један од будућих задатака историјске науке у Црној Гори, па и шире, као обавеза и југословенске историографије. Јер, без обзира на то што се за „црногорски XVIII век“ — како то тачно запажа др Б. Храбак — може рећи да „уз неке партије дубровачке повести“ спада у најбоље обрађене дјелове цијелог „периода од краја XV до краја XVIII века свих јужнословенских земаља“, то се не би могло рећи, на примјер, и за црногорски XVI вијек. Ако се, осим тога, има у виду, да је у досадашњој историографији акценат и научног и лаичког интересовања стављан првенствено на стару Црну Гору, гдје су се од краја XVIII вијека почели изграђивати први основи црногорске државности, онда је јасно да је знатан дио простора данашње Црне Горе, и поред своје тематске и друге историјске атрактивности, остао необрађен или, најблаже речено, неуједначено изучен. Штавише, неки од тих простора све до посљедње двије деценије нијесу ни изучавани, чак ни парцијално. Тако је и историја црногорских Брда проучавана више узгредно, углавном у склопу истраживања старе Црне Горе, мање или више, колико је било потребно да се разумије и употпуни слика о њеној, прије свега политичкој историји. Ако је и било историографских радова о прошлости племена црногорских Брда, или „историјске источне Херцеговине“, или Потарја, Затарја, Горњег и Средњег Полимља, затим области на горњем току Ибра (Рожаје), они су углавном били више, па и искључиво, резултат истраживачких напора појединачно и њиховог личног интересовања, него плод научне политике и планова и програма научних институција у Републици. Такво стање остало је све до данас.

Та научна „непокривеност“ читавог простора данашње Црне Горе, подвајање тема на више значајне и мање значајне, концентрација истраживачких кадрова и материјалних средстава на центар црногорске државе а занемаривање њених „периферних“ области, без којих она не би ни могла опстати као модерна држава, чини изразиту мањкавост савремене црногорске историографије. Држим да за правдање таквог стања више нема аргумената. Утолико прије што су црногорска Брда, историјска источна Херце-

говина, Васојевићи, Потарје, Затарје, Пљеваљски крај, Средње Полимље, Бихор и Рожаје и други мањи крајеви сјевероисточне Црне Горе по динамици збивања и историјским процесима и врло значајни и привлачни за научна истраживања у свим периодима прошлости, а осим тога и што ови простори чине више од половине територије садашње Црне Горе.

III

Иако су у развоју црногорске историографије уочљива три изразита периода — први, до 1918. године, док Црна Гора постоји као политички самостална и независна држава; други, између два свјетска рата, када се организованије приступа истраживању и проучавању прошлости Црне Горе и њеног друштва, и трећи, у социјалистичкој Југославији — ни у једном од њих није било организованог научног приступа обради прошлости cjелокупног простора Црне Горе, ни у њеним историјским границама до 1918. године нити у данашњим оквирима. Па, ипак, стање на старту истраживања свих раздобља црногорске прошлости на почетку социјалистичке епохе било је нешто повољније — не само у односу на стару Црну Гору већ и у односу на неке друге крајеве данашње Црне Горе. Када је ријеч о том стартном стању, са којег је „кренула“ првих послеријатних година, ваља рећи да је црногорска историографија нешто брже и лакше успјела да пређе и онај пут научно-идеолошког расједа који је настао у односу на дотадашња схватања у историјској науци са прихватањем марксизма као идеологије аналогне социјалистичком друштвеном уређењу. Црногорски историчари су тај раскид са ранијим научно-идеолошким наслеђем у науци лакше и брже преовлађивали, између осталог и због тога што је Црна Гора била и привредно и научно неразвијенија од неких других југословенских земаља. Б. Храбак то објашњава овако: „Црногорско друштво је у феудално доба имало кудикамо мање домаћих феудалних елемената, као и у време капитализма мање капиталистичких односа, него развијеније области. У другим срединама се оправдано инсистирало не само на класном прилазу него и на оцењивању буржоазије, па и њене интелигенције“. (Др Богумил Храбак, „Послијератна историографија о Црној Гори од краја XV до краја XVIII века и удео „Историјских записа“ у њој“, ИЗ, 1980/4, 7).

Држим да се Храбаково мишљење може само условно прихватити, и то подразумијевајући простор старе Црне Горе и само донекле црногорских Брда и херцеговачких племена. Јер, не би се могло доказати да је у долинама Лима и Таре, у доњој Зети, па и Црногорском примерју било много „мање домаћих феудалних елемената“ у односу на друге области средњовјековне Србије. И управо та развијеност феудализма у појединим (како сјеверним тако и јужним) областима Црне Горе, чини се, представља једну

од оних специфичних појава које би ваљало и даље истраживати. Што се тиче епохе капитализма, заиста се може рећи да је на простору читаве данашње Црне Горе, с изузетком градова на Црногорском приморју, било „мање капиталистичких односа“ него што их је било у другим развијеним југословенским срединама, гдје се у послеријатном периоду морало много више инсистирати на обради социјално-економске основе и класних структура. У вези с тим тачно је да црногорска историографија није обрађала посебну пажњу „класном прилазу“, историчари који су до прије три деценије обрађивали нововјековну историју Црне Горе готово се нијесу ни занимали за њену буржоазију, за њену улогу у политичком и друштвеном животу, а о интелигенцији се писало више дискусативно него аналитично. Све је то историографски рад и у Црној Гори и о Црној Гори чинило прилично једностраним.

У читавом послеријатном периоду, као и у два ранија, доминирале су теме о ослободилачкој борби Црногораца, почев од XVI вијека све до 1945. године. То је и разумљиво, јер је Црна Гора као модерна политичка творевина и израсла из тог дугог процеса ослободилачке борбе, рекао бих, својеврсне ослободилачке аграрне револуције која је имала веома дуг континуитет у друштвеним промјенама. Али и при обузетости темама о ослободилачкој борби, односно при изучавању политичке и ратне историје, мало се давало простора и нагласка бунама, устанцима и масовном учешћу становништва сјеверне Црне Горе све до друге половине XIX вијека. Тек од времена владавине књаза Данила у историографским радовима се нешто више спомињу ослободилачки покрети у Васојевићима, везе Васојевића и Цетиња, покрети Дробњака, Шаранаца, Ускока и становништва Потарја и Затарја, као и њихови политички, културни и други додири са црногорским политичким центром и Србијом. Посебних студија и расправа готово није било ни о Васојевићима, ни о Дробњацима, ни о другим племенима сјеверног простора Црне Горе у овом периоду све до последњих двију деценија (до појаве неколико радова М. Дашића, Ж. Шћепановића, Н. Ракочевића, А. Аличића и др.).

Нешто више је писано у историографији о Кучима. Студијом академика В. Чубриловића „Постанак племена Куча“ и појавом књиге Растислава В. Петровића „Племена Кучи 1684—1796“ заокружена је, углавном, историја овог великог племена до краја XVIII вијека. Али XIX вијек чека на писца, истраживача и Куча од краја XVIII вијека до 1878. године, када су Кучи постали интегрални дио слободне Црне Горе.

Историја Колашина, укључујући и прошлост Горње и Доње Мораче, Роваца и знатног дијела Потарја, једино је изложена у синтетичком прегледу Н. Ракочевића у монографији „Колашин“, која је објављена 1981. године. Захваљујући монографији др Жарка Шћепановића „Средње Полимље и Потарје“ — данас знамо много више и о том простору Црне Горе све до 1918. године. Али пљеваљски крај тек треба да буде освијетљен.

Аутор овог реферата је, поред више мањих студија, расправа и прилога, написао и двије књиге о прошлости области и племена Васојевића, односно читавог простора данашње сјевероисточне Црне Горе. (Књига „Васојевићи од помена до 1860. године“, изашла је из штампе крајем септембра 1986. године, а за рукопис „Васојевићи у устанцима 1862—1878. године“ тек треба обезбиједити финансијску потпору и наћи издавача). У току је мој истраживачки рад и на проучавању Доњих Васојевића (1878—1912). Али све је то рађено углавном изван рамова планова и програма научних установа у Црној Гори, или само уз симболичну помоћ СИЗ-а за научне дјелатности СР Црне Горе.

За сагледавање политике Црне Горе у њеним сјеверним заграничним крајевима — Потарју, Затарју и Полимљу — посљедње двије деценије XIX вијека и почетком XX вијека, од значаја су радови Ђ. Пејовића („Политика Црне Горе у Потарју, Затарју и Горњем Полимљу 1878—1912“), Н. Ракочевића (више чланака и књига „Политички односи Црне Горе и Србије 1903—1914“) и Ж. Шћепановића, као и неких других аутора који су се, више узгредно, него систематски, дотицали ових простора и њихове нововјековне историје.

Већ сам рекао да је пљеваљски крај у нововјековној историји остао још мање научно истражен, што је случај и са Рожајама са околином.

О неоправданој запостављености изучавања Дробњака и других племена дурмиторског масива оправдане приговоре црногорској историографији износи Мијушко Шибалић у свом реферату *О неким питањима историографије црногорско-херцеговачких племена, с посебним освртом на Пиву и Дробњак*. Шибалић с правом констатује да црногорско-херцеговачка племена, у која спадају Никшићи, Бањани, Пивљани, Дробњаци, Ускоци и Шаранци, иако су етнографски обрађивана и о њима постоји литература те врсте, студиозно још нијесу проучена, као да се прећуткују и запостављају извори о појединим важним догађајима из њихове прошлости. Држим да аргументи изнесени у Шибалићевом реферату траже организовану акцију научних институција Црне Горе да се најзад приступи интердисциплинарном проучавању целокупне нововјековне прошлости и овог простора Црне Горе.

IV

Иако се може рећи да је за обраду историје Црне Горе у посљедње три деценије знатно проширена херуистичка основа истраживања, за разлику од оне прије другог свјетског рата, и да је поред наших архива коришћена и грађа стране провенијенције (италијанска, француска, руска, аустријска), архивска основа истраживања простора сјеверне Црне Горе опет остала уска. Један од узрока је то што Историјски институт СР Црне Горе није

доволно посвећивао пажње издавању извора, грађе, те управо тај дио научне историографске дјелатности, чини се, представља најмањкавију страну научних и архивских установа у Црној Гори. (Истини за вољу, у погледу издавања грађе није много боље ни у осталим нашим републикама). Ако бисмо тражили узроке овом заостајању, они би се могли видјети, поред осталог, у недостатку финансијских средстава (а можда и у њиховој неправилној расподјели) за публикување извора, као и у кадровској неспремности за ту врсту научног рада, па и инертности истраживача. Праксу објављивања грађе предратних Записа, који су тиме и дали највећи допринос богаћењу црногорске и југословенске историографије, послеријатни *Историјски записи* ни издалека нијесу његовали. Истина, домаће изворе су повремено објављивали поједини историчари и у *Историјским записима* (Јевто Миловић, Славко Мијушковић, Ристо Драгићевић, Ђорђе Миловић, Андрија Лаиновић и др.), али су се ти извори односили искључиво на црногорске владике у XVIII вијеку и оновремену стару Црну Гору. И прва систематска збирка извора коју је приредио Јевто Миловић („Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782)“, Цетиње 1952, 450) садржи, углавном, писма владика и црногорских главара млетачким представницима у Котору. У тој збирци само се понеки докуменат односи на црногорска Брда. Што се тиче оног простора данашње сјеверне Црне Горе који је 1858/59. и 1912. године ушао у њен састав, о њему нема ни фрагментарно објављених извора. Овај простор се готово не спомиње ни у изворима стране провенијенције, посебно оне на италијанском језику, које су појединачно публиковали Глигор Станојевић, Стјепан Антољак, Јорјо Тадић и Петар Шеровић. Тек је А. Лаиновић у књизи „Побједа на Граховцу“ објавио неколико докумената који се односе на Васојевиће у доба књаза Данила.

За другу половину XIX вијека, поред нешто грађе нашег поријекла публиковане у предратним *Записима*, о Васојевићима, Кучима, Дробњацима и другим племенима појединачно су објавили један број докумената из француских архива А. Лаиновић и Д. Вујовић. Међутим, француска, руска и њемачка грађа нуди више сазнања о сјеверним подручјима Црне Горе него што је то до сада коришћено. Зато сакупљање и обрада извора и других обавјештења о прошлости сјеверне Црне Горе, нарочито за XIX и почетак XX вијека, треба да буде основа од које ће почети студиознији историографски рад — ако желимо да добијемо што јаснију и садржајнију слику прошлости овог великог и значајног простора.

У посљедњих тридесет-четрдесет година први пут су за обраду и освјетљавање црногорске историје коришћени и турски извори. Турски документи су нарочито проговорили о друштвено-економским и политичким односима Црне Горе и Османског Царства. Најдубљу бразду у том правцу је заорао академик др Бранислав Ђурђев, који је публиковао турски дефтерски материјал о

Црногорском санцаку из доба Скендер-бега Црнојевића из 1521. и 1523. године („Прилози за оријенталну филологију I“, Сарајево 1952, и даље свеске. Касније прештампано и допуњено коментарима у двије књиге — Сарајево, 1968. и 1973; друга књига заједно са Л. Хаџиосмановићем). Ђурђев је објелоданио податке и из турских дефтерских пописа који се односе на нека брдска и малисорска племена (попис Хота, Куча, Пипера и Климената из 1497. године), затим податке из дефтера за Херцеговачки санцак из 1477. године о Горњој Морачи, Доњој Морачи, Ровцима и о Бјелопавлићима (видјети: Бранислав Ђурђев, „Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена“, Титоград 1984, 7—205). Занимљиво је истаћи да Б. Ђурђев, иако је писао о постанку брдских, црногорских и херцеговачких племена, није ни покушао да разматра питање настанка васојевићког племена. Међутим, из дефтера за Скадарски санцак из 1485. године, који је објавио албански историчар С. Пулаху („*Defteri i regjistrimit te sanxakut te skodres i vitit 1485*“, I, Tiranë 1974), види се да су и Васојевићи тим пописом били обухваћени. Истина, у ово вријеме они, као ни Братоножићи, још нијесу формирано племе (пред крај XV вијека и Кучи, Пипери и Бјелопавлићи су племена са још недовршеном друштвеном организацијом). Новооткривени турски извори, а затим и млетачки, указују на то да Васојевићи и Братоножићи спадају по постанку у млађа црногорскобрдска племена. И то указује на потребу даљег изучавања турских докумената — да би се боље расвијетлило питање настанка васојевићког и братоножићког племена. Утолико прије што је васојевићко племе у XVIII и XIX вијеку израсло (под специфичним социјално-економским, политичким и етничким условима) не само у највеће црногорско него и у најбројније племе у динарској зони уопште.

За проучавање прошлости сјеверних области Црне Горе, нарочито етничке и социјално-економске структуре становништва, за демографске промјене и кретања — драгоцене податке пружа разноврстан турски материјал који су у својим радовима објавили Хазим Шабановић, Глиша Елезовић, Халид Хаџибегвић и други наши турколози. За подручја Плава, Горњег Полимља и Бихора знатне податке садржи и још необјављени дефтер за Скадарски и друге околне санцаке. Плавско-гусињски крај је, углавном, административно припадао Скадарском санцаку од краја XV до друге половине XIX вијека. Зато се тим изворима морамо више обраћати. И други званични турски пописи, прије свега они који се односе на попис сточног фонда, пружају податке од вриједности за прошлост Рожаја са околином, Бихора и Корита у доба турске владавине (видјети: Хамид Хаџибегвић, „Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585“, ИЗ, 1969/4, 585—616). Има за простор сјеверне Црне Горе и других појединачно преведених турских докумената у разним радовима, али су њих црногорски историчари мало користили у освјетљавању тзв. турског периода. Три таква документа о ма-

настирима Дубочици и Довољи на Тари саопштио је, на примјер, Марко Кажих („Фермани и наши културноисторијски споменици“, Старине Црне Горе V, Цетиње 1975, 153—159). Шта тек рећи о турским необјављеним изворима — колико се у њима садржи података драгоцених за овај простор. Информације које сам добио од појединих турколога (М. Васића и др.) говоре да се ради о неслућено богатој грађи коју ваља проучити и научно осмислити, да бисмо добили потпунију историјску слику прошлости сјеверне Црне Горе од краја XV до почетка XX вијека, док тим просторима господари турска власт повлачећи се и узмичући у прошлом вијеку пред ослободилачком борбом тамошњег свијета, који помажу и подстичу државе Црна Гора и Србија.

Градове на простору сјевероисточне Црне Горе од превласти Турака до краја XVIII вијека у синтетичкој форми обрадио је др Милан Васић, професор историје на Сарајевском универзитету. Он је за опис градова Бихора, Будимље, Николъ-Пазара, Бијелог Поља, Пљеваља (Таслице), Колашина, Плава и Гусиња користио и бројну грађу турског поријекла (Милан Васић, „Градови под турском влашћу“, Историја Црне Горе, 3, 1, Титоград 1975, 503—607). Овај документовани и синтетизовани преглед цијелог периода историјског развитка градова под турском влашћу до краја XVIII вијека упућује на правце даљег истраживања целокупне историје сјевероисточне Црне Горе под турском влашћу.

V

У посљедње вријеме, као што је познато, прошлост Црне Горе је третирана у вишетомној историји Црне Горе од најстаријег времена па до краја XVIII вијека („Историја Црне Горе“, I, Титоград 1967; друга књига, том 1, 2, 1970, и трећа књига 1975). Преглед историјског развитка сјевероисточне Црне Горе је у прве двије књиге изложен на основу познате грађе са ослоном на наш средњи вијек. У овом раду, као и у првој и другој књизи „Историје српског народа“ (Београд 1981, 1982), учињен је крупан корак, нарочито на основу најновијих археолошких истраживања, у освјетљавању живота првобитних људских заједница у долини Лима и трагова најстаријих култура. Данас се више зна и о илирским заједницама и о периоду римске владавине, која је у Полимљу и Потарју и Пљеваљском крају оставила више трајних трагова и споменика. Нешто нам је јаснији и период раног средњег вијека када је на овом простору снажно ојачао словенски елемент, као и доба владавине Немањића, па и период доминације појединих обласних господара над овим крајевима.

Међутим, како многе баштинске повеље средњовјековних манастира у долини Лима нијесу сачуване, а штурма су и свједочанства других савремених извора, о неким питањима на овом простору још нема јасне слике. Ни сачуване повеље (хрисовуље) нијесу про-

учене са свих аспеката. Тако је, на примјер, најстарија од сачуваних повеља краља Владислава Богородици Бистричкој (манастир Вољавац) у ствари реконструкција раније издатих, па је и сама касније потврђивана, а садржи и интерполације. Проучена је само из одређених углова. На примјер, Владимир Мошин је детаљно извршио само формалну анализу ове повеље, а Милош Благојевић („Земљорадња у средњовековној Србији“, Београд 1973) освјетлио је питање меропашких и сокалничких обавеза и односа црквених људи према манастиру. Узгредно се на ову повељу осврћу С. Ђирковић, Тарановски и др., али ни један је не анализира cjеловито. Међутим, ова повеља садржи важне податке о друштвеним односима и сталешкој структури становништва Средњег Полимља 30-тих година XIII в. Како је то један од најстаријих законодавних аката немањичке Србије, иако представља реконструкцију ранијих, и пошто је допуњавана и касније потврђивана, јавља се као законодавни акт важећи за један релативно дужи период. Као таква она несумњиво пружа драгоцене податке за регионалну историју Средњег Полимља, па и шире, прве половине XIII вијека, а сва је прилика и за дуже вријеме. Грађа коју она садржи индикативна је за вредновање друштвено-економских и других односа онога доба и за читаву долину Лима.

У том погледу значајне су и повеље хумског епархијског властелинства (старија Стонска и млађа Лимска), донесене у другој половини XIII вијека — у временском размаку од 10—20 година. Ни оне нијесу свестрано проучене, а од значаја су за историчаре, социологе, етнологе и лингвисте.

Ваља подсетити да нема комплетне студије ни о средњовјековном Брскову. Већ је саопштено доста података о привредном и друштвеном животу овог старог рудника и трга, али најновији спорадично објављени подаци условљавају измјену устаљених мишљења о средњовјековном Брскову. Примјера ради, рудник је 1455. године ушао у царске религије и једно вријеме радио и под турском управом. Тај период привредне и друштвене улоге рудника и трга Брсково свакако тражи потпунију обраду. Све то упозорава да је сазрело вријеме да се најзад напише cjеловита студија о Брскову.

Што се тиче области Горњег Полимља, ни њен средњи вијек није довољно изучен. Нестанак баштинских повеља манастира Ђурђевих Ступова и вјероватно Шудикове још више отежава рјешења неких питања средњовјековне жупе Будимље, њене друштвено-економске и политичке улоге и значаја у држави Немањича. О тој жупи знамо релативно мало, и то на основу спорадичних података из појединих повеља (Санстефанске) и других аката. Дечанске хрисовуље из четврте деценије XIV вијека, којима је краљ ктитор и дародавац Стефан Дечански дао манастиру Дечанима девет села у Горњем Полимљу и два села у Потарју (Палеж и Јаблочно), садрже доста драгоценог материјала и за реконструкцију прошлости Плавске жупе и њене шире околине, па и читавог

данашњег андријевичког краја у доба развијеног феудализма. За науку још остаје отворено да ли је постојала жупа Добра Река и који је простор она обухватала.

Дечанске хрисовуље су доста добро проучаване у нашој историографији и филолошкој науци. Ипак, чини се да њихов садржај нуди још материјала о студирању друштвених односа, сталешке структуре становништва, његовој етничкој хомогености, привредним и другим приликама у Горњем Полимљу XIV вијека. Најновија научна проучавања Павла Ивића и Милице Грковић старосрпских имена словенског поријекла забиљежених у овим хрисовуљама јаче освјетљавају прасловенску антропонимију и на овом простору. Ономастичке студије М. Пешикана о зетско-рашким именима на почетку турског доба такође потврђују не само добро очуван него и потпуно хомоген етнички континуитет на простору Горњег Полимља (М. Пешикан, „Зетско-хумско-рашка имена на почетку турског доба“, Ономатолошки прилози III и IV, САНУ, Београд 1982. и 1983). Те најновије студије рељефно и егзактно говоре о неодрживости тврдње албанских историчара и лингвиста да су Албанци настањивали горњи ток Лима и у средњем вијеку. Материјали из Дечанских хрисовуља и турских пописа с краја XV вијека статистички прецизно показују да је само српски живаљ настањивао те предјеле и да је одавно био потпуно завршен процес славизације затеченог илирско-романског становништва на овом простору данашње Црне Горе.

Сличне податке за овај простор нуди и Светостефанска повеља с почетка XIII вијека, будући да је њоме завјештано и неколико горњополимских села и планина манастиру Бањској, као и неке повеље српских владара манастиру Хилендару које помињу поједина села и трг Крушево на горњем току Лима.

Све то говори да треба још истраживачких напора да би се добила што јаснија слика о средњовјековној историји и ове области.

Даље, посве је непроучена околина Пљеваља из времена нашег средњовјековља. Нешто више података је саопштено из доба Храмић-Косача и њихове управе тим подручјем. Нарочито су више свјетла на тај простор бацили неки радови Б. Храбака.

Подручје данашње сјевероисточне Црне Горе је било испарцелисано од стране тзв. обласних господара, чији су се интереси овдје међусобно сукобљавали. Будимљом, која је после смрти цара Душана улазила у посједу Војновића, односно Н. Алтомањвића, харају једно вријеме чак „Радивојеви људи из Босне“ (подаци из 1374). Нешто касније, Бродарево и околина су у посједу Вука Бранковића и затим његових насљедника.

Све индиције говоре да су Горње Полимље, Бихор и данашњи рожајски крај били у посједу Бранковића и Лазаревића. У вези с посједовањем дијела Горњег Полимља (Плав и Гусиње са околином) остаје неријешено и питање: да ли је ондје била трајније

успостављена власт зетских господара Балшића и од када до када је она могла трајати. Међутим, кад се радило о трговини Дубровник—Србија преко Брскова, Дубровчани се о сметњама на том правцу обраћају кнегињи Милици и сину јој Стефану, па би се рекло да су Брсково и шира околина били од краја XIV вијека у посједу Лазаревића. Иначе, није баш посве јасно шта у Полимљу и Потарју држе Бранковићи а шта Лазаревићи. За данашњи пљеваљски крај зна се да га држе Хранић-Косаче (Ст. Косача 1455. г. у Маочу — данашњем граничном селу пљеваљског према бјелопољском крају — заводи царину на промет из Деспотовине).

Недовољно је расвијетљен и проблем тзв. двовлашћа, јер док Турци држе саобраћајнице (на Тари су од 1398, ако не и коју годину раније), стари управљачи задржавају нека упоришта — Бихор и Будимља пали су под турску власт тек 21. јуна 1455. године. Прије тога Турци су били извршили катастарски попис села у средњем Полимљу. Занимљиво је истаћи да жупе Будимља и Плав нијесу обухваћене тим првим катастарским пописима. Већ сам рекао, кад је ријеч о Горњем Полимљу у XIV и XV вијеку, у науци још није ријешено ни питање постојања жупе Добра Река — Зла Ријека. Има података који упућују на могућност њеног постојања, али то треба истраживати. Наших извора средњовјековних нема који би изричито потврдили да је ова жупа била издвојена у посебну административну — територијалну јединицу у првој половини XIV вијека. Ипак, неки истраживачи (Р. Ивановић, М. Дашић, М. Барјактаревић и др.) допуштају да је ова жупа могла постојати и да је заузимала простор данашње Андријевице са околним селима (између територије жупа Плав и Будимља). У турском пописном дефтеру за Скадарски санџак из 1485. године пописана је нахија Зла Ријека (Злоречица) са дванест села. Ако се зна да су Турци углавном задржавали и границе наших средњовјековних жупа, замјењујући их само својим територијално-административним јединицама — нахијама, онда је индикативно да је и нахија Зла Ријека настала на темељу и у границама затечене српске жупе Добра Река — Зла Ријека (видјети: др Миомир Дашић, „Феудални односи и етничка кретања у Горњем Полимљу у XVIII и првој половини XIX вијека“, ИЗ, 1980/3, 3—6, и нап. 2а).

Старо жупско становништво сјеверне Црне Горе било је знатно проријеђено усљед турских провала. Али упоредо с турским провалама празан простор у Средњем Полимљу, Потарју и Затарју попуњавају придошлице: сточари — власи Никшићи (утемељени на Тари 1447, а било их је и од раније — Вукосав Никшић је турски изасланик у Дубровнику 1398), Вранеши, Кричи (у пљеваљском крају) и други, али из пописа из 1455. године види се да су многа села врло слабо насељена. Знатније измјене региструје сумарни дефтер Босанског санџака из 1468/69, јер је за то релативно кратко вријеме, у условима стабилизације турске власти, дошло до праве експанзије сточарског становништва с подручја данашњих црногорских Брда и Херцеговине на овај простор, а

интересантно је да дио новодосељеника из друге половине XV вијека изводи поријекло од Вучитрна. Касније у Потарју сретамо и родовске групације Колашиновића и Плањана. Током времена ове родовске и влашке групације ће бити на путу да заснују племенске организације (нешто изразитија код Никшића у Потарју), али ће започети процес разбити исламизација и све јаче турско уплитање у сеоску и кнежинску самоуправу. На све ове појаве указујем увјерен да оне заслужују дубља научна испитивања и освјетљавања.

Нема комплетне студије ни о Никол-Пазару, Бијелом Пољу и Пљевљима. Истина, доста података саопштили су Б. Храбак („Пословни људи Потарја“) и Ж. Шћепановић („Средње Полимље и Потарје“); Храбак и о Пљевљима, али само до почетка XVII вијека. За пљеваљско подручје XVII, XVIII и XIX вијек остају у тами. Оно нешто података што је саопштено из турских катастарских дефтера ипак није довољно да освјетли та три вијека. За реконструкцију почетка турске владавине пљеваљским подручјем од изузетног значаја су подаци из Херцеговачког дефтера 1477. године, које су обрађивали Х. Шабановић („Крајиште са бега Исхаковића“ Збирни катастарски попис из 1455. године, Сарајево, 1969) и Н. Филиповић („Власи и успостава тиморског система у Херцеговини“, Сарајево 1974) и неких других историчара. Турски извори из друге половине XV вијека значајни су и за проучавање предјела данашње сјевероисточне Црне Горе који су тада улазили у састав Херцеговачког санџака, у првом реду за влашке скупине које пописи региструју.

Није посве ријешено ни питање административне подјеле сјеверних крајева Црне Горе у прва два вијека турске владавине, а проблем утврђивања граница појединих санџака, вилајета, кадилука и нахија јавља се и за касније вјекове.

VI

Друштвено-политичке прилике у овим предјелима у XVI и XVII в. могле би бити предмет посебне студије. Чини се захвалном за науку одређена ренесанса црквеног живота када се, послије обнове Пећке патријаршије (1557), и на подручју сјеверне Црне Горе обнављају цркве и манастири и подижу нови (манастири Пива и Довоља на Тари), око којих се одвија друштвени живог околног становништва, преписују књиге, његује немањихка традиција, да би касније у XVIII и XIX вијеку, мање-више сви ти манастири постали и средишта завјереничких акција и центри руковођења ослободилачком борбом против Турака. Недовољно су освјетљени и отпори становништва у долини Таре и Лима у XVII вијеку, посебно у току кандијског и морејског рата, као и посљедице подизања нових градских насеља и утврђења: Плава, Гусиња, Колашина, утврђивање Б. Поља, Рожаја и Бихора. Науч-

но ваља испитати и процесе читлучења и појачане исламизације, као и перманентног уселавања и исељавања на подручју данашње сјеверне Црне Горе. Горњи Бихор и Рожајски крај у периоду турске владавине која се ондје одржала све до 1912. године са становишта историјске науке готово нијесу ни обрађивани. Зар има оправдања одлагање ових научних питања?

У VIII и XIX в. региони данашње сјеверне Црне Горе представљају периферне кутке европске Турске, па је зато овдје била лична и имовинска несигурност највећа, што је условило да живот раје закорачи на пут регреса. Узроке таквом стању треба истражити и објаснити. Затим, заснована и учвршћена колашинска и гусињска крајина, изазивач свих немира на овом подручју у XVIII, па и у XIX вијеку, представљају захвалну тему за историчара. Научно још није довољно изучено ни питање хајдучије и четовања на простору од Бањана и Пиве све до Комова и Проклетија, што су показали и најновији радови М. Дашића, Ж. Шћепановића, Ђ. Пејовића и др. Хајдуци и ускоци и њихове борбе су вид трајног отпора на овом простору, па то треба цјеловито истраживати. Чини се да су и вишетомна „Историја Црне Горе“ (III књига) и неки други радови доста једнострано приказали хајдучке борбе у сусједним предјелима данашње Црне Горе, пренаглашавајући пљачкашко-привредни карактер хајдучије. Увјерен сам да социјално ослободилачка компонента хајдучије на овом простору заслужује да буде свестраније истражена.

Нијесу довољно проучени ни шири ослободилачки подухвати становништва средњег Полимља, Потарја и Затарја у XIX и у првој деценији XX вијека. Радови црногорских историчара (Пејовић, Ракочевић, Шћепановић и др.), настали су, углавном, на основу црногорске архивске грађе, док су В. Шалипуровић и други о тим покретима писали претежно на основу грађе из архива Србије. Међутим, ваља обратити пажњу и на изворе стране провенијенције. Недовољно је обрађен и аустроугарски утицај на ово подручје данашње Црне Горе после 1878. године, нарочито аквизитост аустроугарских гарнизона у Пљевљима, Пријепољу и Прибоју, затим „бошњаковање“ под утицајем Сарајева и „турковање“ коме много кумује вранешки беговат. Зна се о сукобљавању интереса Београда и Цетиња, о подјелама Санџака на сфере утицаја и сл., али из видног поља као да се губи улога великих сила у свему томе.

Ни Земљишни односи из тога времена још нијесу довољно освјетљени. Тешке дажбине (различите од мјеста до мјеста), беземљаштво и наполичарски рад, зеленаштво хришћанских трговаца, па и црквених општина — такође су захвална питања за научну обраду.

VII

Настанак, оформљење и ширење племена Васојевића, саплемењавања и трансплатација племенске организације на горњем

току Лима, гдје се у XVIII вијеку образовало васојевићко „друго племенско језгро и то много јаче него у матици“ племена — Лијевој Ријеци, такође је захвална тема за научну обраду. Зато сам томе проблему и посветио знатну пажњу у мом истраживачком раду. Међутим, поставља се питање — зашто тај истраживачки рад нема потребне друштвене и материјалне потпоре, зашто се тако једна комплексна и значајна тема није нашла у научном програму Историјског института СРЦГ у Титограду или пак ЦАНУ? Од не мањег значаја је и испитивање колико су хајдучија и четовање као друштвене појаве, врло развијене и код Васојевића, допринијеле да се васојивићко племе распростре дубоко према сјевероистоку и овлада простором Горњег Полимља. Иако је о Србљацима у долини Лима писано у нас, чини се да и ту има још понешто да се каже, почев од њиховог етничког поријекла па до груписања на путу који је водио стварању племенске организације (Србљаци, Ашани), али је започети процес заустављен снажним турским уплитањем у сеоску и кнежинску самоуправу, а устанци и постепено ширење црногорске државе у Полимљу удругој половини XIX вијека, као и нови капиталистички друштвени односи, дефинитивно су означили крај почетка процеса оформљења племенске организације Србљака (Ашана).

Административно-територијалне помјене и положај Горњег Полимља и рожаскога краја у доба турске владавине (све до слома Османског Царства) исто тако траже дубља истраживања. Досадашњим истраживањима црногорски историчари (М. Дашић, Ж. Шћепановић, Ђ. Пејовић) утврдили су могући правац обраде и овог питања. Турски извори, па и наша грађа, међутим, још није су у цјелости изучени, а оно до чега се дошло у досадашњим историографским радовима упућује на закључак да је административно-територијални положај ове области имао великог утицаја на социјално-економске, етничке, културне и друге процесе. Традиционално жилава и упорна борба коју је становништво Васојевића и осталих социјалних заједница на горњем Лиму (нарочито мало племе Шекулар) водило против османске феудалне класе и турских локалних власти за одбрану својих унутрашњих племенских, сеоских и кнежинских самоуправа (зависно од краја и његове историјске прошлости), на које је стално насртао фанатизовани и безгранично нетрпељиви феудални господарећи слој, предводећи муслимански живаљ и манипулишући њим, нарочито у вријеме интензивне ослободилачке борбе српског народа у XIX вијеку, подстичући га против православног живља, односно против Срба домородаца и новодосељеника Црногораца — дала је позитивне резултате. Наиме, у тој сталној и неравној ослободилачкој борби Васојевићи су успјели, без обзира на честе административно-територијалне подјеле и границе, да очувају етничку, вјерску и културну компактност, да аграрне односе, кроз дуг процес антитурске борбе, учине сношљивијим и повољнијим него у било ком нашем крају под турском влашћу у XIX вијеку.

Иначе, освјетљавање друштвено-економских односа на читавом простору сјеверне Црне Горе спада у сложенија питања наше историјске науке. Врло је сложено питање завођења читлучког система и његово одржавање на овом простору. Васојевићи и многи други родови из старе Црне Горе и Брда масовно се усељавају у Горње и Средње Полимље у вријеме (од краја XVII вијека и касније) када нагло слаби централна власт у Османском Царству. Ратови хришћанских земаља против Турске с краја XVII и у првој половини XVIII вијека, у којима је масовно учествовало и српско становништво из долине Лима, Таре и Ибра, имали су за посљедицу иселјавање знатног дијела старог српског становништва из Плава и околине, Будимљанског краја, Бихора, Бијелог Поља, Потарја и горњег тока Ибра према сјеверу — Шумадији, па и преко Саве и Дунава. Нарочито је у области на горњем току Лима тада јако проријеђено стариначко становништво. Честе буне и устанци, који су прерастали и у масовне ослободилачке покрете, тијесно повезане с ратовима хришћанских сила против Турске, убрзали су распад тимарско-спахијског система и на овом простору. У XVIII вијеку нестало је хаса земље у долини Лима. Једино је мало племе Шекулар успјело да одбрани сточарске повластице пред налетом турског племства — бегова и ага. Ранији имовинскоправни односи на овом подручју замијењени су читлучким системом производних односа. Успомена на царски хас сачувала се једино у имену будимљанскога краја, који се од краја XVI вијека називао и Хас. Име Хас за данашњу иванградску котлину дуго је егзистирало, све до друге половине XIX вијека, када га је потионуло ново име за ову област — Доњи Васојевићи (послије 1858/59. и 1878. године). „Природни односи“ су и овдје нестајали, али нијесу потпуно нестали. Васојевићи и други Брђани и Црногорци, насељавајући запуштену земљу — која је била узурпирана од појединих читлук-сахибија (бегова и ага), или су је, у XVIII вијеку, као читлуке добили за вјерност од скадарских паша угледни исламизирани родови у Плаву, Гусињу, Бихору и Рожјама — прихватили су истовремено и нове читлучке обавезе. У таквим политичким и друштвеним приликама, које су владале у скадарском пашалуку — у чијем домену су били Горње Полимље, Бихор и Рожјаје од друге половине XVIII вијека до почетка четврте деценије XIX вијека — областима карактеристичним и по изразитој феудалној анархији због све самосталнијег владања, па и одметања Бушатлија од Порте и султана — све је привидно говорило да нема мјеста ширењу племенске организације на простору између Плава и Бихора и могућности да се одржи аутономија села и кнежине. И док у другим нашим крајевима, па и оним сусједним, прелазак на читлучки систем заиста зауставља процес ширења кнежинске аутономије и формирања племенске организације (Колашиновићи, Плањани), Васојевићи управо у то вријеме јачају своју племенску организацију у Лимској долини и постају највећа и најјача трансплатација не само у Црној Гори него

и у динарској зони уопште. То и чини једну изразиту специфичност која још није довољно истражена, објашњена и освијетљена. С друге стране, получифички односи на дијелу овог простора успјели су да се одрже све до 1912. године, али су били толико лабави (у односу на сусједне области под турском влашћу) да нијесу представљали велику тешкоћу за горњополимског сељака — земљорадника и сточара. И ти, по много чему специфични аграрни односи на простору сјеверне Црне Горе, карактеристични готово од мјеста до мјеста, заслужују посебну студију.

VIII

Посебну научну обраду тражи и организовање и развој најмањег црногорског племена — Шекулара. Ова мала племенска заједница, смјештена у сливу Шекуларске ријеке, у троуглу између Иванграда (Берана), Андријевце и Ругове, формирала се током XVIII и у првој половини XIX вијека, на темељу одбране кнежинских самоуправних права и привилегија које је Шекулар, као и многе црногорске кнежине, уживао у прва два вијека турске владавине. Шекулар заслужује посебно испитивање и као веома старо српско насеље, чија се прошлост може пратити још од почетка XIII вијека. Шекуларце су повезивале јаке унутрашње везе, карактеристичне за сва динарска племена истог етничког поријекла. Поред тога, њих су чинили компактним и други чиниоци, а прије свега привредно-географске, родовске и културне везе, а донекле и управно-политички положај током прва два вијека турске владавине. Шекулар је имао све повољне геоморфолошке услове за сточарство, имао је основе за комунице братственичке и племенске, на којима се и заснивала привредна и друштвена основа заједнице код Шекуларца. И народна традиција и писани извори свједоче да су Шекуларци имали своје домаће старјешине, који су и овдје називани кнезови, а традиција помиње и војводе. О војводама се више сачувало народно предање, него што их спомињу историјски извори. Тако, на примјер, традиција као првог војводу Шекуларца помиње и опјева Петра Шекуларца (видјети епску народну пјесу „Војвода Рајко и Маргита дјевојка“). Војвода Даша Војводић, као његов потомак, спомиње се у историјским изворима с краја XVII и из првих деценија XVIII вијека. Њега као старјешину (кнеза и војводу) Шекуларца добро памти и народна традиција, нарочито епска пјесма. Иначе, традиција везује успостављање самоуправног статуса Шекуларца за војводу Петра Шекуларца, који је наводно живио у XV вијеку. Новооткривени турски пописи с краја XV и краја XVI вијека пружају податке да се тај аутономан положај Шекуларца сагледа објективно, историјски.

Извјесно је да треба научно испитати и историјске услове који су, како у Шекулару тако и у његовој широкој околини, довели

до јачања родовских снага које су тежиле стварању овог малог племена у једној потпуно феудалној области, и то са релативно великим закашњењем. Ваља разјаснити колико су и друге околности и цјелокупне друштвене прилике у дијелу сјевероисточне Црне Горе биле од утицаја да се „заокружи“ мало шекуларско племе. Занимљиво је утврдити колико су удаљеност Шекулара од центара турске власти и довијање његовог становништва да очува стечене влашке повластице, а од XVII вијека и непрестана борба са Климентима ради одбране планина, погодовали формирању овог најмањег нашег племена. Битан утицај на оформљење шекуларског племена имала је и чињеница да се становништво ове заклоњене планинске регије није масовно иселавало и да су Шекуларци, заједно са Васојевићима и осталим Србљацима, више од два вијека водили интензивну ослободилачку борбу против турске власти и феудалног господарећег слоја (бегова и ага), који је покушавао да им наметне чифчијски систем. Шекулар је готово једина предиона цјелина у долини Лима која је успјела да измакне читлучком систему. И та појава, поред оних на које смо већ указали, као и других етнолошких карактера (о којима, због ограничености простора и намјене овог текста, није могло бити ријечи) довољна је да заголица пажњу научника и научних институција — да се Шекулар обради у посебној историјско-етнолошкој студији. Чини се да су створене претпоставке за настаanak једне монографије таквог жанра. Можда би на сличан начин ваљало изучити и Горња Села, Велику и још неке друге етничке цјелине са нешто специфичним статусом у доба турске владавине. Комбинацијом историјског метода са методама етнолошке, социолошке, па и неких других друштвених наука могли бисмо доћи до резултата занимљивих за освјетљавање прошлости многих социјалних заједница и групација на простору сјеверне Црне Горе.

IX

Међуплеменски односи у сјеверној Црној Гори су исто тако занимљива тема за научну обраду. Нарочито је, рецимо, занимљива тема: какви су били односи Васојевића и Србљака, односно Ашана, све до почетка нашег вијека и како су рјешавани многи спорови и противурјечности међу њима.

Упорна и жилава борба Васојевића и Србљака, с Климентима и другим сјеверноалбанским племенима, у другој половини XVII и током XVIII вијека, око одбране пашњака на Комовима, Зелетину, Чакору, Мокрој, Капама, Цмиљевици и другим планинама, битно је утицала на учвршћење племенске организације код лимских Васојевића, али и на јачање солидарности с неवासојевићким заједницама — родовима и братствима. Посебно је занимљиво пратити процес заједничке борбе Васојевића, Шекулараца и осталог србљачког становништва против Климената и других сјеверно-

албанских племена, која су више од једног вијека настојала да овладају долином Лима. Та и друга питања која се тичу односа Васојевића и другог српског елемента, с једне стране, и експанзивних сточарских сјеверноалбанских племена, која од XVIII до краја XIX вијека уживају и потпору турске власти, с друге стране, може бити предмет посебне и захвалне научне обраде.

X

Исламизација српског становништва на простору данашње сјеверне Црне Горе и анализе ових битних и објективних компоненти тога процеса морали би више доћи у центар интересовања црногорске историографије. Није оправдано да се проучавање историје османско-турског периода сјеверних подручја Црне Горе даље одлаже. Утолико мање што је наша послеријатна историографија отворила доста широк теоретско-методолошки захват у проучавању и објашњавању османског феудализма и турске владавине уопште на југословенском простору, и тиме поставила солидну научну основу за објашњавање и неких питања из историје претежно исламизираних подручја Црне Горе. Већ се зна каква је заслуга Б. Ђурђева за проучавање османско-турске власти у Црној Гори. Међутим, његови истраживачки радови, као што смо већ показали, ограничили су се на стару Црну Гору и нека брђанска и херцеговачка племена, и то временски с краја XV и почетка XVI вијека. Ширење ислама у осталим областима данашње Црне Горе, питање преласка на ислам разних слојева хришћанског становништва од почетка XVI до средине XIX вијека, питање положаја исламизираниог сељаштва итд., као што се зна, остала су, углавном, изван научних планова црногорских научних институција, па и научних захвата појединаца.

Читав рад у изучавању османско-турског периода у Црној Гори био је препуштен ријетким ентузијастима, који су углавном истраживали у оквиру научних установа изван Црне Горе, или пак самоиницијативно. Једини организовани научни напор учињен је у освјетљавању овог периода трећом књигом „Историје Црне Горе“, у којој је др Милан Васић обрадио црногорске градове под турском влашћу од краја XV до краја XVIII вијека (око 10 страна). Међутим, у том синтетизованом прегледу, изостала је дубља обрада села и његовог положаја према граду, као и ширења ислама и настанка свих оних других промјена које је та појава собом носила на селу широког простора Црне Горе. Др Глигор Станојевић се у синтетичком приказу цијелог периода историје Црне Горе од краја XV до краја XVIII вијека (на 500 страна), углавном, држао старе Црне Горе и њених веза са брдским и херцеговачким племенима. О прошлости сјеверних области Црне Горе дато је нешто података и помена, али све то није резултат систематског научног проучавања. Једино је Станојевић система-

тичније изложио учешће Васојевића и других Брђана у великом рату вођеном између Турске и земаља Свете лиге (1683—1699) и затим њихово ратовање заједно са Кучима, Братоножићима и неким албанским племенима на страни Аустрије и Русије против Османског Царства (1737—1739). Што се тиче исламизације Црногораца, Станојевић је то питање обрадио врло сажето, и то, углавном, пратећи ову појаву на простору старе Црне Горе.

Дакле, и то говори да остаје као актуелно питање изучавања исламизације на читавом простору данашње Црне Горе, почев од темпа, узрока, па до посљедица које су настајале ширењем ислама.

У вези с питањем исламизације на простору сјевероисточне Црне Горе нужно се намеће и потреба даљег изучавања проблема миграционих кретања која су у неким крајевима битно изменила слику њиховог етничког састава (Плав, Гусиње, Бихор, Рожаје, Бијело Поље са околином, Пљевља). Иако су поједини истраживачи, више антропогеографи и етнолози него историчари, полазећи од теренских истраживања, па и проучавања наших и страних извора, посебно у посљедње вријеме, и података из турских дефтера, аргументовано показали смјер, ток и интензитет миграционих праваца и струјања, ипак је мало урађено на комплексној обради питања миграција (и уселјавања и иселјавања), како са временског тако и са територијалног становишта праћења тих процеса. Због тога историјској науци и њој сродним наукама (етнологији, антропогеографији, демографији, социологији) остаје један од крупних задатака — да организовањем систематских истраживања извора одговори на питање токова и праваца миграционе популације у Црној Гори у цјелини у току читавог турског периода владавине, и посебно да осветли посљедице које је тај процес оставио на њеним данашњим сјеверним подручјима.

Социјални и други статус и положај сељаштва на простору сјевероисточне Црне Горе под турском влашћу исто је тако крупно питање за научну обраду. У црногорској историографији, иначе, о сељаштву није још написана цјеловита студија, мада је и о њему доста писано, нарочито у етнографским радовима као и оним историјским који третирају црногорско племенско друштво. При томе су историчари, а и други истраживачи (антропогеографи, демографи, етнолози и правни историчари), углавном, имали у виду сељаштво старе Црне Горе и Брда, расправљајући о његовом слободном економском и правном положају у оквиру племенске организације. Међутим, друштвени и економски положај сељаштва (раје) на појединим подручјима и у појединим фазама османског феудализма у Црној Гори, гдје није било организованог племенског живота или гдје се племенски организам ширио из старе Црне Горе и Брда, није у цјелости дубље сагледаван. За сада нешто више података о положају сељаштва у Потарју, Затарју и Полимљу у доба турске владавине доносе радови Ђ. Пејовића, Н. Ракочевића, Ж. Шћепановића, М. Дашића и др.

Ова два посљедња историчара су нешто детаљније расправљали питање друштвено-економских односа и у глобалу указали на неке разлике у положају хришћанске и муслиманске раје у свјетлу феудалних дажбина на простору Васојевића, Бихора, Средњег Полимља и Потарја. О аграрним односима у Црној Гори крајем XIX и почетком XX вијека писао је и др Ж. Булајић, али само на основу црногорске архивске грађе.

Све то, међутим, није довољно да би се добила јасна слика положаја сељаштва и развоја феудалне ренте на спахилуцима на простору сјеверне Црне Горе (хасовима, тимарима и зијаметима, па и по неком вакуфу). Ваља обратити пажњу и на статистичка проучавања бројчаног односа српске и муслиманске раје, почев од краја XVII па све до почетка XX вијека, јер је то питање у науци остало сасвим неиспитано. Држим да су за проучавање и освјетљавање положаја раје на простору бивше источне Херцеговине и Санџака — територија које су у процесу борбе за национално ослобођење у другој половини XIX и почетком XX вијека ушле у састав црногорске државе — значајни подаци које садрже неки радови из историографије Босне и Херцеговине, у првом реду два рада Х. Хаџибегича и један текст А. Сућеске, у којима су приказане неке дажбинске обавезе раје хришћанске и муслиманске према турској држави (Авдо Сућеска, „Основни резултати послеријатне босанско-херцеговачке историографије о османско-турском периоду и њени даљи задаци“, Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине 1945—1982, АНУБЈХ, Посебна издања, књ. LXV, Одјељење друштвених наука, књ. 12, стр. 37—53).

И проучавање неких облика османске војне организације које се сретале на простору сјеверне Црне Горе у периоду организовања и учвршћавања Турске (војнуци, дербенџије, кнезови) заслужују научно истраживање. Исто тако ваљало би проучити и развој локалне турске управе и њене специфичности од почетка турске владавине па све до прве деценије XX вијека. Црногорска историографија не може и не треба да заобиђе ни проучавање трагова оријенталне исламске културе на црногорском простору. Ово утолико прије што је нужно да се сагледају и разумију мјешавине разних културних и цивилизацијских утицаја који су се смјењивали на тлу Црне Горе и шире.

XI

Већ сам споменуо да дјеловање српске цркве на простору сјеверне Црне Горе — посебно улога и значај појединих манастира на ширењу културе и просвјете, а затим и организовању завјерничког рада за вођење акција против Турака и однос турских власти према тим центрима — заслужује даља научна испитивања. Усмена традиционална историја, која се у црногорском племенском друштву одржавала у пуној снази све до XIX вијека кроз

епску народну пјесму, народну причу, пословицу и анегдоту, ширила се упоредо са ширењем племена Васојевића и других племенских групација — родова и братстава — и на простор данашње сјеверне Црне Горе, који је у средњем вијеку чинио језгро рашке државе. Та народна свијест о сопственој прошлости заснивала се на низу поставки карактеристичних за схватање слободе и независности племенског човјека старе Црне Горе и Брда. Зато у XVIII и XIX вијеку и на овим подручјима племенски човјек, усељеник из Брда и старе Црне Горе, шири свијест о томе да Црна Гора никад није била покорена од турске власти. Та свијест о стално слободној Црној Гори нарочито је била жива (све до најновијег времена) у Васојевићима, будући да је матица овог племена била много чвршће повезана са Цетињем и владикама (и књажевима) из куће Петровића, још од средине XVIII вијека. На том осјећању личне слободе и независности племенског човјека, слободног сточара према турској власти, коју је он сачувао у Турској у XVI и XVII вијеку у оквиру својих кнежиских и племенских самоуправа, и коју је носио собом насељавајући се, привремено или стално, у области старе српске средњовјековне државе (Рашке), градиће тај исти човјек, у симбиози са затеченим стариначким живљем, и своју свијест о истородности и припадности Црној Гори и у вријеме када се она конституише у модерну политичку творевину. Управо ту, на новим просторима, осјећање независности од турске власти (феудалне, локалне управе и државне) црногорски усељеник тијесно повезује своју племенску свијест са снажном традицијом немањићке државе коју његује старосједјелачко српско становништво окупљено око бројних цркава и манастира. Зато се ти историјски чиниоци морају много више имати у виду при проучавању историје Црне Горе у XIX и XX вијеку.

Историја Васојевића и других племенских области сјеверне Црне Горе од почетка XIX до почетка XX вијека представља најсложенији период у њиховој цјелокупној прошлости. У овом периоду, као што се зна, појављују се и сазријевају политички и национално двије самосталне јужнословенске државе — Црна Гора и Србија. Ови крајеви, иако под турском влашћу, ослањаће се током читавог XIX вијека и све до балканског рата и на једну и на другу, али много више на Црну Гору. Већ на почетку XIX вијека, у доба првог српског устанка (1804—1813), Црна Гора и Карађорђева устаничка Србија распирују устанак око својих неутврђених граница. Црногорски митрополит Петар I се повезује с Карађорђећем, а сарађује и с другим вођама из устанка. Утицај првог српског устанка на Васојевиће, Дробњаке и црногорска Брда био је веома велики. Ова племена у једном историјском тренутку (1809) сједињују своје снаге са српским устаницима и истјерују Турке из своје средине. У то вријеме падају и први покушаји уједињења Србије и Црне Горе (у ратним походима српских устаника 1807. и 1809. године према Лиму и Тари). Све ће то оставити дубоког трага на свијести човјека овог простора, његовом осје-

ћању да се ослобођење од Турака може постићи само чврстом везом између Црногораца и Србијанаца, уједињењем читавог покореног српског народа.

Међутим, после слома првог српског устанка (1813), Црна Гора, иако међународноправно непризната, постепено ће постајати значајан политички чинилац у овом дијелу Балкана. Она је нарочито од средине XIX вијека постала жижа за разгарање ослободилачких покрета у својој околини. Од како је почетком владавине владике Петра II црногорска граница захватила и територију Лијеве Ријеке — матицу племена Васојевића, и све до Кома и Трешњевица на истоку, утицај Црне Горе се почео снажније осјећати и код лимских Васојевића и осталог српског становништва на горњем току Лима. Од тога времена главна политичка тежња свих Васојевића и најумнијих људи овог великог племена (игумана Мојсија Зечевића, затим Војводе Миљана Вукова и других народних главара), окренута је к Цетињу. На то окретање и јачи ослонац на Цетиње, поред близине државне границе и активнијег ослободилачког програма Црне Горе, имала је, донекле, утицаја и протурска политика кнеза Милоша, а затим и уставобранитељског режима у Србији. На политици компромиса са Цариградом кнез Милош после другог српског устанка 1815. постепено изграђује аутономну Кнежевину Србију, која није имала јачег ослободилачког утицаја на околне крајеве. Ни протурска политика уставобранитељског режима кнеза Александра (1842—1858) није одговарала ослободилачкој тежњи Васојевића и осталог српског становништва у долини Лима и Таре. Зато Васојевићи и остало становништво на Лиму има много више повјерења и ослонца на Црну Гору, иако економске миграције имају смјер према Србији.

Од доласка на чело државе књаза Данила, простор сјевероисточне Црне Горе, нарочито област Васојевића у Лимској долини, заузима истакнуто мјесто у црногорском ослободилачком програму. У оно доба Васојевићи се ослобађају турске власти и неколико година (1857—1860) чине, иако Турска и велике силе то не признају, саставни дио црногорске државе, мада и после међународног разграничења Црне Горе и Турске (1858/69. године) двије трећине овог племена и даље остају у турској граници. Даљи напори становништва Горњег Полимља, Затарја и Средњег Полимља, праћени дугим ланцем буна и устанака, водиће се уз моралну и материјалну помоћ Црне Горе. Али су у исто вријеме ови крајеви били и под јаким упливом националне пропаганде Србије. Ови простори, будући најистуренији према Србији, јављају се и као мостови сарадње између Београда и Цетиња, али повремено и као крајеви на којима се сукобљавају династички и други интереси двије земље. То промјенљиво стање у политичким односима између Црне Горе и Србије на овом простору трајало је све до балканског рата (1912).

О политичким односима Црне Горе и Србије, и ранијег периода и од 1860. до 1878. године, писано је прилично у црногорској историографији. О тим односима писано је и у српској историографији, али, рекао бих, не цјеловито и научно задовољавајуће. Најпотпунију студију о политичким односима између ове двије земље на основу историографских резултата и проучавања наше и стране грађе, прије свега руских извора, написао је др Р. Јовановић („Политички односи Црне Горе и Србије 1860—1878“), а др Новица Ракочевић је обрадио политичке односе између Црне Горе и Србије од 1903. до 1914. године. У обије ове монографије дио простора је посвећен и проблемима сјеверне Црне Горе и Санцака, гдје су се највише и додиривали, преплитали, сучељавали и сукобљавали интереси београдских и цетињских владајућих кругова. Али четврт вијека историје политичких и других односа између Црне Горе и Србије (раздобље 1878—1903), иако доста обрађивано (радони Н. Ражнатовића и др.), још чека на цјеловит монографски приказ. И то остаје као дуг историјске науке у Црној Гори. Најзад би ваљало у цјелини синтетички приказати цјелокупне односе Црне Горе и Србије у XIX вијеку — политичке, културне, економске, вјерске и друге — и истражити нарочито питање црногорских миграција у Србију и допринос људи овог поднебља остваривању националних и културних планова Србије у XIX и на почетку X вијека. То би заиста била захвална тема, од значаја за југословенску историографију.

XII

Ако се прати територијални и историјски развој црногорске државе, пада у очи да се она постепено увећавала и развијала, уобличавала се у дугом процесу националноослободилачке борбе, почев од конца XVIII вијека, када су јој тек наслућене контуре, па све до почетка друге деценије XX вијека, када је досегла своје оптималне границе. Језгро нововјековне Црне Горе као државе чинила је најприје ужа територија средњовјековне горње Зете (из доба Црнојевића), да би се касније ширила, стално подстичући и помажући ослободилачке покрете против Турске у сусједству, прије свега у правцу сјевера — Брда и Херцеговине. До 1878. године, када јој је и међународноправно призната независност, њена државна територија захватала је површину од свега 4.400 km². Тек послије успјешно завршеног ослободилачког ратовања против Турске 1876—1878. године Црна Гора је више него двоструко увећана, захвативши простор и доње Зете с изласком на Јадранско море (Бар и Улцињ), знатан дио источне Херцеговине и дјелове старе рашке државе (горњи токови Таре и Лима). Зато се може рећи да тек од тог времена црногорска државна територија постаје политички, етнички и друштвено-економски компактна, што јој је, будући да је одлукама Берлинског конгреса добила и пет

новоослобођених градова, створило повољније услове за бржи привредни, политички, културни и други развитак. Управо, Црна Гора је тек посљедњих деценија XIX вијека стекла све основне елементе да крене путем модернијег економског, друштвено-политичког и културног развоја. Истина, и послје тога модерни капиталистички развитак у Црној Гори успоравали су жилави остаци старога племенског друштва и аутократски начин владања књаза, односно краља Николе.

На простору данашње сјеверне Црне Горе, чија је територија послје 1878. године постала њен саставни дио, остаци племенског друштва су били много слабији, па црногорска државна власт није имала проблема с учвршћивањем. Зато је на читавом простору у новоослобођеним крајевима организација државне власти успостављена без виднијих знакова унутрашњег отпора, који је био карактеристичан за извјесна племена у Брдима (Бјелопавлићи, Кучи) и појединим крајевима старе Црне Горе кад се институционализовала власт младе црногорске државе. И то, опет, чини једну од специфичности у развоју црногорске државе и друштва, коју треба истражити и оцијенити са више историјских аспеката. За историјску науку је од значаја и да освијетли питање: колико политичке и друштвене снаге из новоослобођених крајева сјеверне Црне Горе утичу на постављање захтјева за демократизацију црногорског друштва и увођење уставности и парламентаризма у Црној Гори почетком XX вијека. Још није научно довољно сагледана ни улога интелигенције сјеверне Црне Горе у процесу борбе за демократизацију црногорског друштва на почетку XX вијека.

У првом балканском рату (1912) Црна Гора је, углавном, успјела да оствари највећи дио својих ратних циљева. Њена територија је увећана на преко 14.200 km², а њено становништво је удвостручено. Највеће проширење је остварено управо на сјеверу и ширењем црногорске државе на област сусједне Метохије. Све до увећања државне територије по одлукама Берлинског конгреса (1878), Црна Гора је у етничком, националном погледу била јединствена. Од тога времена ова „класична српска земља“, са својом изразитом државном индивидуалношћу и другим посебностима, постаје вишенационална (у новоослобођеним градовима и крајевима, поред црногорског, односно српског, затечено је и прилично муслиманског, а у граничним областима према Албанији и албанског живља). Територијалним проширењем Црне Горе 1912. године број муслиманског и албанског живља се знатно повећао у њеним границама, а самим тим постали су сложенији и национални и вјерски односи у земљи. Организација државне власти у новоослобођеним крајевима избацила је пред владајуће кругове нове политичке, социјалне, културне и друге проблеме. Цјеловит одговор на питање како је црногорска држава покушавала да рјешава и како је рјешавала те проблеме тек треба дати у историјској науци. На неке од њих је указано у студији Б. Бабића („Политика Црне Горе у новослобођеним крајевима 1912—1914“, Цетиње

1984), који је истраживао организацију и функционисање црногорске власти у тим областима. Но од те почетне основе до синтезе дуг је пут, а очигледно је да се нико од других историчара њиме није запутио.

Историјски се десило да се црногорска држава, управо у вријеме када је достигла свој оптимални територијални опсег, суочила с новим друштвено-економским, политичким, вјерским, националним, просвјетним и другим проблемима и противурјечностима, које она због исцрпљености у ратовима (1912/13) а и због других крупних друштвено-политичких чинилаца, није била у стању да брзо и ефикасно рјешава. Тада се почео отварати и процес њеног постепеног нестајања као самосталне и независне земље на Балкану. И то је једна од историјских противурјечности и специфичности коју ваља много дубље истражити и проучити него што је то досад урађено. Ваља одговорити на питање: који су то све узроци (поред ратне исцрпљености) довели до тога да се Црна Гора одмах послѣ завршетка балканских ратова, 1913. године, нађе у дубокој економској кризи и другим недаћама. Да ли је та криза настала само због спољнополитичког притиска великих сила да напусти Скадар (скадарска криза) и што је она била принуђена да то учини? Осим тога, успостављање дуге заједничке границе са Србијом (од Дрине на западу до Дрима на истоку) дало је „реалног повода“ да се и у Црној Гори и у Србији покрене енергичније него до тада питање уједињења ове двије „српске земље“. С друге стране, територијално проширење Црне Горе и Србије на „старе српске земље“, које су до балканског рата чиниле саставни дио Турског царства, а на које је нарочито од 1878. године ове отвореније претендовала и Аустро-Угарска (Санџак, Косово и Метохија), затварало је приступ сусједној великој Монархији према Македонији и Солуну, чему је она од раније тежила и уживала у том погледу подршку империјалистичке Немачке. Ријечју територијално увећање двију братских земаља — Црне Горе и Србије — и њихове заједничке границе сада су представљале снажнију брану на путу продора земљама средњоевропског империјализма (Аустро-Угарске и Немачке) према срцу Балкана и Блиском истоку, па је за њих уклањање и Србије и Црне Горе постало политички и војно крајње актуелно. У ствари, завршна фаза територијалног увећања Црне Горе и Србије и њихово јачање било је повод да Аустро-Угарска и Немачка убрзају ратне припреме за њихову ликвидацију као самосталних и независних држава. — Сва та, па и друга питања, нијесу у историјској науци ни до сада заобилажена. Чак је и прилично писано о односима Црне Горе и Аустро-Угарске у нашој историографији, али, рекако бих, још није довољно уочено и оцијењено колико је империјалистичка политика земаља средњоевропског империјализма (укључујући ту и Италију) имала утицаја да одређене друштвено-политичке снаге, како у Црној Гори тако и у Србији, поставе питање што скоријег уједињења ове двије самосталне и независне

јужнословенске земље. У оквиру других тематских цјелина, у склопу појединих студија, монографија, чланака и осталих прилога наглашавано је да су црногорско-аустроугарски политички односи у периоду 1903—1914. године били од утицаја на убрзавање процеса уједињења Црне Горе и Србије. То се да видјети и из прегледа историје политичких односа између Црне Горе и Аустро-Угарске 1903—1914. који је изложио др Н. Ракочевић („Црна Гора и Аустро-Угарска 1903—1914“, Титоград 1983), ослањајући се на дипломатску грађу аустроугарског поријекла (прије свега ону која се чува у архивским установама на Цетињу). У научном видном пољу Ракочевића значајно мјесто добили су односи, односно противурјечности и судари црногорске и аустроугарске освајачке политике према Санџаку. Међутим, недавно објављене монографије проф. др Андреја Митровића („Продор на Балкан и Србија 1908—1918“, Београд 1981) и Ђорђа Микића („Аустро-Угарска и младотурци 1908—1912“, Бањалука 1983), које су писане на изворима из Ратног архива у Бечу и новооткривеним њемачким документима, указују да има потребе да се настави и дубље истраживање и осветљавање црногорско-аустроугарских односа у цјелини и посебно да се сагледају завојевачки планови Хабзбуршке Монархије не само према Санџаку него и према читавом простору данашње Црне Горе, и то почев од краја XVII вијека па све до првог свјетског рата (1914—1918). Значај црногорског простора за Беч и његова освајачка политика према њему могу се пратити још од раније: од краја XVII вијека, када су аустријске снаге у ратовању с Турском стизале до долине Лима. Има довољно научног разлога да у програму дугорочних научних истраживања политика Аустро-Угарске према сјеверним областима Црне Горе добије више мјеста, да се ти односи истраже и реконструишу.

Разумије се, без студиозног испитивања и осветљавања и руске политике према Црној Гори и Србији у оно доба немогуће је одговорити на многа питања од судбоносног значаја за самостални опстанак Црне Горе. А то значи да се ни комплекс територијалног ширења црногорске државе према сјеверу и сјевероистоку од друге половине XIX вијека не може у цјелости сагледати, потпуно освијетлити и историјски осмислити без дубљег истраживања руске архивске грађе и уопште сагледавања руске балканске политике онога времена.

За проучавање сјеверног простора данашње Црне Горе до стварања Југославије (1918) неопходно је више и студиозније улазити и у тајне дипломатија неких западноевропских сила (Француске и Велике Британије) према балканским проблемима. Посебно ће бити нужно дубље и овестраније сагледати колико је сусједна Италија и њена империјалистичка политика према Албанији и уопште према Балканском полуострву била од утицаја да се ширење Црне Горе умјери према сјеверу — Санџаку и Метохији. Разлози који су утицали на Рим да Црну Гору „гура“ даље од Јадрана и сусједних области према Албанији су у глобалу познати,

али подробније и у детаљима још нијесу изучени. Наравно, поред ових има и других спољнополитичких проблема, прије свега из домена привредних односа, које треба прсучити да би се стекла цјеловита слика историјског значаја данашњег сјеверног простора Црне Горе за њено уобличавање као модерне државе.

XIII

Свјестан сам да истичући ова питања и проблеме пред којима стоји историјска наука у Црној Гори, када је ријеч о проучавању подручја сјеверног црногорског простора, нијесам исцрпио списак могућих историјских проблема и тема које завређују пажњу историјске науке, па и неких других и њој блиских наука. Исцрпнији осврт на историографске радове о овом простору и указивање на сва питања која би заслуживала научну обраду у овом моменту није било ни могуће учинити, јер то тражи много више времена за студиознији рад него што сам га ја имао припремајући овај реферат. Ипак, држим, да је корисно што сам бар означио неке проблеме који јасно говоре да је у црногорској историографији изостала научна обрада појединих наших области и крајева, да у тој историографији нема дубљих анализа њихових посебности и специфичности и да о неким историјским догађајима и појавама које су и у ранијој, па и недавној прошлости биле у међусобној несагласности — супротстављене једна другој — ваља с више систематичности и научноистраживачке објективности расуђивати. Сматрам да је сазрело вријеме да се све те специфичности, па и подјеле у даљој прошлости, проуче и умно објасне, осветле. Нека оптерећења прошлости могу остати за нама само ако се особености и разне подјеле буду научно анализирале и рационално тумачиле. Објективност у прилазу тумачењу прошлости пријека је потреба у садашњем животу и црногорског и свих других наших народа.

Занемаривање специфичности историјских токова и појава на појединим просторима (унутар граница данашње Црне Горе) значи негирање историје и свијести о прошлости одређених средина, области и крајева, а то може да има, или већ има, веома негативне, рекао бих, вишеструко негативне посљедице за научну мисао и свијест о томе шта смо били, шта јесмо и шта ћемо бити.

Пошто је свијест о прошлости садржана највише у историографији, то ме увјерава да само дјелимично и условно можемо бити задовољни степеном сазнања о цјелокупној прошлости садашњег црногорског простора, о његовом друштвено историјском развоју, о вишевијековним кретањима и промјенама које су се дешавале на њему. Свјedoци смо да се и ово наше вријеме — иако је карактеристично по владавини марксистичког погледа на свијет или бар настојањем да се прошлост тумачи с новим погледом на свијет — одликује хетерогеношћу и неизграђеношћу система науч-

них мјерила и вриједности. Зато не изненађује што се неједнако приступа и истраживању и вредновању прошлости Црне Горе. Изненађује више чињеница да научне установе немају јасних научних програма, односно научних пројеката који би обухватили изучавање простора данашње Црне Горе са свим његовим историјским дјеловима, особеностима и специфичностима. Умјесто тога, на жалост, и у црногорској историографији су све гласнији националистички тонови, иако се аутори тих радова и те како позивају на Маркса и заклињу на марксизам. Нећу овдје наводити примјере таквих аутора и историографских радова, који су заодјенути у насловне марксистичке корице а садржина и поруке су им ненаучне и националистичке. Нема потребе да спомињем ни ауторе који чињенице фалсификују документе или их интерпретирају према унапријед утврђеној шеми и практично политичкој дневној намјени, дакле крајње субјективистички приказују историјски развој. Уосталом, такви радови (и њихови аутори) су препознатљиви у историографској продукцији, њих историјска наука природно одбацује, третира као историјски шунд. Држим да такви аутори и њихови радови не заслужују ни да буду споменути на овако сериозним научним скуповима, без обзира на то што на свијест читалаца неупућених у историју могу имати извјесног утицаја.

Уочљиво је да поједини историчари, а више неки писци историјских текстова који нијесу по образовању и научном профилу историчари хоће по сваку цијену да уђу у историографију и да се својим „новим тезама“ о историји наметну јавности. Они често нападају све историчаре који се ослањају на позитивно знање и утврђена научна методолошка начела тумачења прошлости, чинећи то под маском марксиста. Иако њих нема много, ти самозвани „историографи марксиста“ врло су гласни у ширењу свога „учења“ о „симетричној“ и „нивелираној“ прошлости Црне Горе, проглашавајући досадашње резултате историографије за „ненаучне“. Ти „историчари“ заборављају, или то не знају, да је историја комплексна, фундаментална друштвена наука, да је то „наука о људима“ у простору и времену. А вријеме и простор су битне историјске категорије, разумије се, подложне промјенама. Онај који нема наклоности да догађаје, ствари и људе гледа онаквим какви су били, да уочи њихове особености и специфичности у одређеном времену и на одређеном простору, тај сигурно не може бити објективан судија о прошлости. Такав писац не може бити поуздан свједок ни о ономе што се дешавало и што се дешава у његовом времену. Но, то разумијевање прошлости кроз садашњост чини тему за себе. Овдје бих додао само следеће: они који себе сматрају за историчара а све раде да унапријед докажу неку задату „шему“ добро би урадили ако би се одрекли назива историчара. Јер, ти писци или не знају или (ако знају) заборављају да је објективност један од најосновнијих захтјева историјске науке која је методолошки заснована на историјско материјалистичким дијалектичким принципима. А може ли се прошлост једне

земље и једног модерног народа сагледати и јасно представити без свестраног истраживања и научне анализе свега оног битног и специфичног што чини његову историју. Наравно да не може. Зато прошлост Црне Горе треба објективно истраживати и анализирати, не занемарујући било коју историјску појаву, било који облик друштвеног развоја у свим временским раздобљима и у свим њеним историјским дјеловима.

Научно је неприхватљиво, а држим и политички врло штетно, да се неке појаве и историјски процеси објашњавају на основу унапријед задатих шема, да се крупни историјски закључци и судови изводе на ограниченом броју чињеница, на субјективно селектираним подацима, да се мјерила изграђују посматрањем ужег простора, при чему се занемарују многи историјски догађаји и историјске релације, односно појаве од значаја за општа кретања и шире просторе. Конкретно, сваки историчар ће се сложити с тим да појаве у прошлости одређене средине која се развијала у специфичним друштвено-економским и другим условима — а то важи и кад је ријеч о развоју старе Црне Горе — ма колико били задовољни њеном проученошћу и ма колико појаве те уже средине имале законитости и општег развоја, не смију бити апсолутизоване па да се на основу тога, неком простом аналогijом, суди и о свим другим областима и кретањима на њима, да се занемарују и негирају специфичности појединих средина и њихове нарочитости у историјском процесу. Нећу претјерати ако кажем да и то занемаривање историјских дјелова и пренебрегавање њихових специфичности у развоју, почев од раног средњег вијека па све до почетка XX стољећа, када ти дјелови односно области постају саставним данашње Црне Горе, спада у врло препознатљив национализам у историографији. Зато се тешко доживљавају они историјски радови који на научној позорници васкрсавају као „нове“ давно одбачене сепаратистичке тезе у историјској науци. Једна од тих теза је и она у аутохтоној, посебној етногенези Црногораца или о „зетском народу“ из којег је наводно једино и настала црногорска нација. Далеко сам од помисли да не треба изучавати етногенезу црногорског народа. Држим, само, да ту крупну научну тему треба препустити науци (она се може само интердисциплинарно истражити и освијетлити), која ће без њене „политизације“ знати да каже какво је етничко поријекло савремених Црногораца. Шта значи и чему води теза о средњовјековном поријеклу црногорске нације или упињање да се докаже да је црногорско племенско друштво измислила „грађанска историографија“ и слично? Значи, најблаже речено, покушај да се фалсификује историја, да се замагли свијест неупућених у историјску науку о историјским кретањима на тлу данашње Црне Горе.

Један од проблема „учења из историје“ јесте у томе што се понеки историографски радови у Црној Гори олако и безразложно проглашавају марксистичким, дају им се епитети „капиталних“ „марксистичких“ дјела, иако су она у погледу објективности испод

многих радова историчара позитивистичког правца. То је могуће само у условима неразвијене научне критике и њеног занемаривања, до којег понекад долази и због прећутне подршке одговорних друштвених субјеката. Очигледно је сазрело вријеме да и одговорни друштвени субјекти допринесу одбацивању помућене историјске свијести на којој се заснивају неке тематске и фундаменталне претпоставке неких научних истраживања у нас. Држим да су националистичка скретања и у црногорској историографији (њих има и у другим нашим националним историографијама) појава врло штетна не само за развитак наше историјске науке и њену улогу у социјалистичком друштву него и много више за формирање културе и историјске свијести и црногорског и осталих југословенских народа.

Историја Црне Горе и њеног народа, посебно у XIX и XX вијеку, јесте велико и захвално подручје за истраживање и проучавање. Али, њеном проучавању мора се прилазити дубље, све-стрианије и много студиозније него што то чине поједини историчари и у Црној Гори, па и неки који стварају у другим срединама. Овим никако не желим да потцијеним досадашње историографске резултате, који су заиста узети у цјелости значајни, већ хоћу да нагласим да је на садашњем степену друштвено-економског и културног развоја Црне Горе нужан виши научно-организациони и садржински ниво научног рада и осмишљавања наше прошлости. Планирање научног истраживања је нужно, ако желимо да дођемо до истине и да досегнемо до „максималне могућности наше историјске свијести“. Политизација и идеолошко-политички функционализам, чега има и у објашњавању прошлости црногорског народа, спутавају научност и критичност, без којих нема напретка у историјској науци. Историчари, не смију занемаривати и игнорисати процесе ни раније ни новије прошлости. Ваља поновити да има још много проблема у црногорској историји који су врло тешки за научно рјешавање. Има још питања која су само означена. Њих треба истраживати, па тек ићи на писање синтетичких дјела. Обрнут пут је сасвим научно погрешан. Јер, он само репродукује заблуде које су по правилу увијек унапријед усмјерене. Појединци те заблуде шире и оживљавају са циљем да усагласе своје унапријед створено вјеровање да је прошлост онаква каквом је замишљају, а не онаква каква је објективно била, и да на тај начин формирају свијест јавног мијења. Зар нам неке очигледне заблуде које појединци оживљавају и шире у публицистици и историографији не постају као „неко огледало у коме свест заједнице разгледа своје сопствене црте“ — како каже Марк Блок. Опасно је посебно то што у ширењу таквих заблуда и историјских фалсификата, некад свјесно некад из незнања, доприносе и средства јавног информисања. На тај начин се умножава потпуно искривљена историјска слика о нашој прошлости. Све то говори да историчари не смију затварати очи ни пред којом

историјском појавом на било којем простору и у било којем времену. Још мање они имају право да заобилазе чињенице и да негирају истину.

Ријечју, историчари имају дужност и обавезу да се залажу за то да историјска свијест буде што тачнија, а не замагљенија и нејаснија.⁹ Историјска наука својим методама проучавања и сазнавања прошлости може највише да допринесе формирању, разбистравању и изграђивању тачности историјске свијести. Зато будуће задатке историјске науке у Црној Гори видим, прије свега, у томе да објективном научном анализом објасни прошлост црногорског народа (и ових дјелова других народа који у њој живе), а то значи да призна и сазна специфичности у његовом друштвеном развоју, да сагледа његову сродност, истовјетност и блискост са другим нашим народима, да на основу стручне анализе покаже да је та прошлост садржана и у садашњости црногорског народа, да се на основу тако студиозно проучене прошлости може наслутити и његов будући развој.

Чини се да историјска наука, и наука у нас уопште, дакле не само у Црној Гори, неће бити у могућности да успјешно остварује свој задатак све док се научном критиком одлучно не обрачуна са романтичарско-националистичким таласом који заплъскује и нашу историографију и посебно историјску публицистику и који под рухом марксизма и „нових теза“ о „идеологији националног права“ одбацује и позитивне резултате које је историјска наука дала до наших дана. Српска историографија XIX и прве четири деценије XX вијека (а то значи и оновремена црногорска) створила је, поред осталог, и одређене митове о разним историјским појавама, догађајима и личностима историје Црне Горе. И то треба подврћи научној критици, борити се за досљедну примјену дијалектичког и историјског материјализма у објашњавању сложених односа и процеса у историји Црне Горе. Али при томе се не смије упадати у другу ненаучну крајност: идеализовати црногорску прошлост и стварати нове митове о догађајима и личностима, разрађивати тезе о црногорском пијемонтству, обнављати усмено предање, ту древну мајку легенди и митова. А тога има све више, нарочито у историјско-публицистичким текстовима, којих је све више. Теза о континуитету црногорске националне државности од IX вијека, коју упорно заступају неколико аутора, у првом реду неисторичара, управо је потврда такве националистичке романтичарске оријентације у приказивању историје данашње Црне Горе. Колико се у тој тези крије незнања, шарлатанства и игнорисања историје! Увјерен сам да за историјску науку неће бити штетних посљедица од тога што појединци хоће да неку „дукљанску кошуљу“ навлаче сваком данашњем Црногорцу као једино његово првобитно рухо. Историјска наука нема разлога да одговара на бесмислене тврдње, као што су оне да је црногорска нација настала и израсла из неког „дукљанског“ или „зетског народа“, или пак да она и „није нација“ наводно због тога

што „већина“ данашњих Црногораца води поријекло од „Рашана“ и Срба Захумља и Травуније, односно од Херцеговаца. Штету од таквог квази научног писања видим једино у стварању искривљене, лажне слике о прошлости сопственог народа код читалаца, у првом реду код младих нараштаја којима су често недоступни историјски извори и научна литература да би могли да формирају на изворним сазнањима свој критички однос. С друге стране, негирање црногорског индивидуалитета, који је реалност нашега доба, такође значи и негирање прогреса и развоја црногорског народа у савременом добу. А тога такође има, додуше више у публицистици него у научној историографији. И ту су поједини историчари у сукобу са историјом.

На крају бих рекао да је данас за револуционарни субјект у нашој земљи веома важно да спозна и разумије своју прошлост „у друштвеном тоталитету“, да схвати да је неминовно бити много више и критичан и политички правичан према прошлости и свога и других народа. Ако се не схвата — како каже А. Хелер — да се свијест о историји разликује „од свијести историје по томе што свијест о историји дозвољава избор наше прошлости“, онда ће се неминовно јављати пукотине у схватању и наше прошлости и наше садашњости. Свијест да је историја наука и то како Маркс написа, па затим прецрта, „историја као једина наука“, то јој треба створити све неопходне услове — материјалне и кадровске, субјективне — да би дјеловала као фундаментална наука значи много. Они који историјску науку скрећу са тог пута не само што ометају развој научне мисли и напредак историографије него објективно чине крајње лошу услугу и нашем социјалистичком друштву. Сазнања о томе би морала да више обавезују субјективне снаге и научне институције, које су дужне и обавезне да стварају услове за нормалан научни рад, за реализацију научних пројеката и програма који ће гарантовати научну „покривеност“ читавог простора данашње Црне Горе у свим временским раздобљима. Успјех борбе против ненаучности и аматеризма даће само научно испитивање и вредновање прошлости, расвјетљавање и тамних а не само свијетлих страна историјског развоја.

Увјерен сам да се стварају услови, тј. да се на добром путу, да појаве ненаучног у црногорској историографији остану за нама, да постану само узредна епизода у развоју црногорске културне историје.